

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 1, p. 513-529, January 2013

ANADOLU'DA AFYON ZİRAATI VE TİCARETİNE DAİR İZLENİMLER

ON OPIUM POPPY BREEDING AND TRADE IN ANATOLIA

Yrd. Doç. Dr. Filiz ÇOLAK

Uşak Ünv. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD

Abstract

A variety of medical and industrial plants have been planted in the rich Anatolian soil for thousands of years. One of these plants is opium poppy, mostly known for opium extracted from the milky juice in the seed capsules of the plant. Opium (afyon) has been so widely known and significant for the people of Anatolia that one of the cities where it has been produced was named for the plant.

As a sought after industrial raw material, opium has been planted in Anatolia since the time of the Hittite Empire (c. 2000 BC). Since Anatolian opium contains considerably more morphine than those of other breeding areas throughout the world, it has become a material highly in demand in the global market. Therefore, opium poppy hasn't been intended to cover local needs only and it has been considered, almost totally, as a cash crop. During the nineteenth century, opium poppy was recorded as the seventh biggest cash crop in the Ottoman State, following tobacco, wheat, barley, raisin, fig and raw silk.

The importance given to opium trade during the Ottoman State continued in the Turkish Republic. However in this period the state sometimes

imposed restrictions on opium planting. In 1933 opium poppy cultivation was brought under state control, growing areas were restricted and cultivation was only allowed in 17 counties.

Due to increase in need and demand for opium and opium oil during the Second World War, opium poppy growing areas were expanded with a decree issued on June 16, 1945 and 35 counties were allowed in Turkey for opium poppy cultivation. However as the conditions changed, opium poppy growing areas were again narrowed. In 2011, opium poppy cultivation was carried out in 13 cities and growing areas were 54.911 hectares.

This study aims to analyze the crop inventory and export activities of opium poppy in Anatolia from the Ottoman State to the Turkish Republic.

Key Words: Opium, Agriculture, Anatolia, Opium Trade

Öz

Anadolu'nun bereketli topraklarında binlerce yıldır çeşitli tıbbi ve sanayi bitkileri yetişmekte ve yetiştirilmektedir. Bu bitkilerden birisi daha ziyade sütünden elde edilen afyonla tanınan haşhaş bitkisidir. Afyon maddesi şöhretini Anadolu kentlerinden birisine adını vererek de göstermektedir.

Ticarette aranılan bir hammadde kaynağı olan afyonun Anadolu'da Hititler döneminden beri (MÖ 2000 yılları) ekimi yapılmaktadır. Anadolu'da yetiştirilen afyonun içindeki morfin miktarının diğer bölgelerdekinden fazla olması nedeniyle dünya pazarında da daha fazla rağbet görmüştür. Bu nedenle afyon ticareti, mahalli ihtiyaca hitap eden bir iç ticaret maddesi olmayıp, hemen tamamen ihracata yönelmiş bir maddedir. Osmanlı Devleti'nin XIX. yy süresince en önemli ihraç maddelerinden olan tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir ve ham ipekten sonra yedinci sırada afyon yer almaktadır.

Afyon ticaretinin Osmanlı Devleti'ndeki önemi Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam etmiştir. Ancak bu dönemde haşhaş ekimine belirli dönemlerde kısıtlamalar getirilmiştir. 1933'de Türkiye dâhilinde haşhaş ekim sahaları sınırlanmış ve devlet kontrolüne alınmış ve ancak 17 vilayette haşhaş ziraatine izin verilmiştir.

II. Dünya Savaşı esnasında afyon ve haşhaş yağı ihtiyaç ve isteğinin çok artması sebebiyle 16 Haziran 1945'de yayınlanan bir karar ile haşhaş ziraatına müsaade edilen bölgeler genişletilmiş ve memleketimizin 35 vilayetinde, afyon veya tohum üretimi için, haşhaş ziraatı yapılmasına izin verilmiştir. Ancak zamanla şartların değişmesi haşhaş ekim alanlarını daraltmıştır. Türkiye'de 2011 yılında haşhaş ekim alanı 54.911 hektardır ve 13 ilde ekimi yapılmaktadır.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Anadolu'daki afyon ziraati ve bu ziraattan elde edilen üretim miktarları ile bu maddenin ihracatı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afyon, Ziraat, Anadolu, Afyon Ticareti

Anadolu topraklarında yüzlerce yıldır meşe palamutu, meyan balı, reçine, gül yağı, pamuk vb. gibi birçok tıbbi ve sanayi bitkisi yetişmekte ve yetiştirilmektedir. Daha ziyade sütünden elde edilen *afyonun* ticarete aranılan bir madde olmasından dolayı büyük rağbet ve şöhret kazanmış olan haşhaş bitkisi de bunlardan birisidir. Bu şöhretini Anadolu kentlerinden birine adını vererek de göstermiştir.

Haşhaş Hititler döneminden beri Orta Anadolu'da ekimi yapılmakta olan bir bitkidir. Bu bitkinin Hitit dilinde karşılığı olan "Hassikka" kelimesinin bugün kullanılan haşhaş kelimesi ile olan yakınlığı ilgi çekicidir. M.Ö 333'de ilk Roma Cumhuriyeti döneminde basılan şehir sikkeleri arasında Şuhut'ta basılmış olanın üzerinde buğday başağı ve haşhaş kellesi resmi bulunmuştur. Yine elinde haşhaş kellesi, buğday başağı ve keten bitkilerinden bir demet tutan şehir tanrıçası resmi Emirdağ ve Şuhut sikkelerinde vardır.

Parlak renklerde çiçekler açan güzel yapraklı haşhaş bitkisinden çok çeşitli şekillerde faydalanılmaktadır. Tohumları % 44-54 yağ ihtiva ettiğinden haşhaş yağı çıkarılır. Bu yağ yemeklik olarak kullanıldığı gibi ressamlık ve sabunculukta da kullanılmaktadır. Yağı çıkarıldıktan sonra kalan küspesi değerli bir hayvan yemidir. Haşhaş sapları bilhassa tutuşturucu olarak kullanılmaya elverişlidir. Bunlardan ayrı olarak bitkinin esas önemi ağrı kesici ve uyuşturucu olarak kullanılan eski bir ilaç olmasıdır. Öksürük kesici, spazmları giderici etkileri vardır. Bugün afyondan elde edilen morfin, kodein ve papaverin gibi alkaloidler tıpta kullanılmaktadır. Morfin iyi bir ağrı kesici olmasına mukabil çabuk alışkanlık yaptığından ihtiyat ile kullanılmalıdır. Afyon tıbbi saha dışında içmek veya yutmak suretiyle keyif verici madde olarak da kullanılmaktadır. Afyon, iyi ve kötü karakterleri bir arada bulundurduğundan, *iyilerin ve kötülerin bitkisi* olarak da nitelendirilmiştir¹.

Ziraatı

Anadolu'da afyon ziraatının gelişmesi dünya ticaretiyle bağlantılı bir şekilde olmuştur. Dünya ticaretinin gelişmesiyle paralel olarak artan talep karşısında afyon, her geçen gün daha da aranılan bir ziraat maddesi haline gelmiştir. Talebin artması kısa sürede fiyatların yükselmesine, yükselen fiyatlar da, çiftçilerin bu bitkiyi daha çok ekmelerini sağlamıştır.

Dünyada afyon başlıca Türkiye, Yugoslavya, İran, Güney Rusya, Hindistan ve Çin'de yetiştirilmektedir. Birleşmiş Milletlere bağlı olarak çalışan Uluslararası Narkotik Kontrol Kurulu tarafından hazırlanan 1995 yılı raporuna göre Türkiye,

¹ Eren Akçiçek, "Anadolu Tıp Tarihinde ve Halk Hekimliğinde Haşhaş " Eren'ce, Halk Bilim Yazıları, İzmir-1997, s.142-143

dünyada yasal olarak en fazla haşhaş ekimi yapan ülkesidir². DİE'nin 2004 yılı istatistiklerine göre dünyada BM denetimindeki yasal haşhaş ekim alanlarının % 51'i(30.343 hektar) Türkiye'dedir. Anacak dünyadaki kaçak ekim alanlarının varlığı düşünüldüğü zaman söz konusu oranın çok fazla bir anlam ifade etmediği, sadece sembolik bir değer olduğu anlaşılmaktadır³.

Anadolu'da yetiştirilen afyonun içindeki morfin miktarının fazla olması nedeniyle dünya pazarında diğerlerinden daha fazla ilgi görmüştür⁴. Türk afyonlarının içerdiği morfin miktarı % 8-10 dır. Bu miktarın %17'ye kadar çıktığı da görülebilmektedir⁵.

Afyon ziraatı Anadolu'nun büyük bir kısmında yapılabilmektedir. En önemli üretim merkezleri: Afyonkarahisar, Balıkesir, Bolu, Kütahya, Tokat, Denizli, Amasya, Konya, Burdur, Çanakkale, Edirne, Tekirdağı, Amasya, Antep, Maraş, Niğde, Malatya, Aydın, Bursa, Eskişehir, Manisa, Uşak, Sivas, İzmir'dir⁶.

Haşhaş bitkisi biraz hafif, zengin, killi-kumlu ve kireçli topraklarda iyi yetişmektedir. Ekimine tarlalar iyice sürülüp hazırlandıktan sonra Ekim ayında başlanarak Şubat'a kadar devam edilir. Haşhaşlar önce tohum halinde tarlaya serpilir. Serpme usulünde dönüme 2-3 kilo tohum atılmaktadır. Filizlenen tohumlar Mayıs'ta çiçek açar ve daha sonra çiçekler dökülerek koza halini alır⁷. Afyon üretimi için bu *kozaların (kelle,kobalak)* üzerinde beyazımtırak bir toz peyda oluncaya kadar beklemek lazımdır. Bu mevsim genellikle kıraç yerlerde Mayıs sonundan Haziran 15'ine kadar, ova kısımlarda Haziran'ın 23'ünden Temmuz haftasına kadar devam eder. Kozalar hafif gül rengi aldığıında çizilecek hale gelmiş demektir⁸. Sonra hususi bıçaklarla kozalar çizilir. Bu çizilmeyle meydana çıkan beyaz renkli maddeye *süt* ve bunun zamanla koyulaşmış esmerleşmiş şekline *sakız* denilir⁹. Daha sonra bu süt bıçakla sıyrılarak toplanır. Buna ticarete *ham afyon* denir¹⁰. Toplanan bu afyonlar ıslak elle yoğrulur, 250-350 gr. ağırlığında yuvarlak veya 60-90 gr. ağırlığında yassı kütleler haşhaş veya labada yapraklarına sarılarak muhafaza edilir¹¹. Hazırlanan bu kütleyle

² Ahmet Gümüşçü-Osman Gümüşçü, "Türkiye'de Haşhaş ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı", A.Ü, Türkiye Coğrafya Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sayı:6, Ankara, 1996, s.134

³ Yahya Kadioğlu, "Uşak'ta Haşhaş Tarımının Coğrafi Özellikleri", Doğu Coğrafya Dergisi, sayı:18, Temmuz 2007, s.169

⁴ Kamran Şerif, Türkiye'de ve Dünya'da Afyon, İktisat Vekaleti, Uyuşturucu Maddeler İnhisarı, Basım Yılı Yok, s.46

⁵ " Afyon " İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kasım 1926, s.680

⁶ Hüseyin, Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası, İstanbul-1303 ; Nevsal-i İktisat, İzmir-1323, s.36 ; Ziraat ve Ticaret Gazetesi, " Haşhaş Ziraatı ve Afyon Ticareti " 6 Teşrinsani 1924, nr:27, s.295-297 ; Mehmet Hikmet, Coğrafya-yı Umrani , İstanbul-1312, s.54 ; " Afyon Mahsulü ve İleride Piyasanın Hali " Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, nr:6, 27 Mayıs 1323, s.72-73

⁷ " Afyonlarımız " , İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Mart 1926, s.153 ; Prof.Dr.Turhan Baytop, Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri, İstanbul-1963, s.153

⁸ " Haşhaş Ziraatı ve Afyon Ticareti " Ziraat ve Ticaret Gazetesi, nr:27, 6 Teşrinsani 1924, s.395

⁹ Prof.Dr.Turhan Baytop, *age*, s.158

¹⁰ Kamran Şerif, *age* , s.12

¹¹ H.Sadi, İktisadi Coğrafya, İstanbul-1926, s.292 ; " Afyonlarımız " İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Mart 1926, s. 153 ; " Afyon " İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kasım 1926, s.681

topak, gilik veya çörek ismi verilmektedir ¹². Satışı daha ziyade 70-75 kiloluk sandıklarla yapılır. Satışlarda *sandık* tabirinin yanısıra *sepet* ve *çeki* terimleri de kullanılmaktadır ¹³. Bir hektardan ortalama 20 kilo afyon toplanabilmektedir ¹⁴.

Türkiye afyonu başlıca iki kalitedir; İnce Mahsul ve kaba afyon. *İnce Mahsul*, daha çok Malatya, Tokat, Zile, Yozgat, Amasya, Ereğ, Harput, Hacıköy ve Kayseri civarında yetişen mahsule verilen isimdir. Bu afyon genellikle İstanbul'a sevk edilir ve oradan ihraç edilir. *Kaba afyon* tabiri ise Batı Anadolu'da, Afyonkarahisar, Balıkesir, Ankara, Nallıhan, Bilecik, Eskişehir, Konya, Göynük, Beypazarı ve Geyve dolaylarında yetiştirilen mahsul için kullanılır. Bunlar da İzmir Limanı vasıtasıyla alıcı ülkelere ulaştırılırdı.

Yurt dışında Türk afyonları daha ziyade İzmir Afyonu yada İstanbul Afyonu adlarıyla tanınmıştır ¹⁵. İzmir afyonlarının görünüşü yumuşak ve rengi sarıya çalar parlak esmerdir. Havada kuruduktan sonra daha fazla donuklaşır ve daha sert olur. Kokusu keskin ve tadı acımsıdır. İstanbul afyonlarının rengi İzmir'e göre daha koyu olmakla beraber genel özellikleri aynıdır ¹⁶. Isparta'nın İslamköyü mahsulü ve Uşak afyonları İzmir piyasasının, Zile, Tokat ve Hacıköy malları İstanbul piyasasının birinci derece mallarıdır. Çünkü burada yetişen afyonlar %12-15 derece morfin ihtiva etmektedir ¹⁷.

1923 sonrasında Cumhuriyet Türkiye'sinde de haşhaş ekimine devam edilmiştir. Ancak bu dönemde, belirli zamanlarda ekimine kısıtlamalar getirilmiştir. 23 Ocak 1912 La Haye'de ile 12 Şubat 1923'de Cenevre'de yapılan ve bizim de iştirak ettiğimiz antlaşmalara göre haşhaş, ancak sınırlarımızdan 60 km. içerdeki sahalarda ekilebilmiştir ¹⁸. 2 Ağustos 1926'da afyon, Ticaret Borsası'na dahil edilmiş ve bu suretle de satışı nispi bir kontrol altına alınmıştır.

1929 yılında Avrupa'nın afyon işleyen başlıca tıbbi ecza fabrikaları aralarında anlaşarak *Convention International des Opiaces* ismi altında bir kartel kurarak afyon fiyatlarını düşürmeye başlamışlardır. Türk afyon üreticisini bu karteğe karşı korumak amacıyla Türk Hükümeti 3 Nisan 1933'de 1931 Cenevre Afyon Antlaşması'nı kabul ederek 2253 sayılı kanun ile İktisat Bakanlığı'na bağlı bir "Uyuşturucu Maddeler İhbarı"nu kurmuştur. 2253 sayılı kanun gereğince hazırlanmış olan 10 Ağustos 1933 gün ve 14829 sayılı kararname ile Türkiye dahilinde haşhaş ekim sahaları sınırlanmış

¹² Prof.Dr.Turhan Baytop, *age*, s.159 -160

¹³ " **Afyon Ziraat ve Ticareti / Afyonlarımızın İslahı** ", Ziraat ve Ticaret Gazetesi , nr:14, 5 Haziran 1924, s.220

¹⁴ H.Sadi, *age*, s.292

¹⁵ Prof.Dr.Turhan Baytop, *age*, s.165

¹⁶ " **Afyon** " İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kasım 1926, s.681

¹⁷ H. Zeki, *Mantıkamızın Kitabı*, TC İzmir Ticaret ve Sanayi Odası , İzmir-1930, s.65

¹⁸ Prof.Dr. Ayhan Songar, *Haşhaş Meselesi ve Türkiye*, İstanbul-1974, s.32

ve devlet kontrolüne alınmıştır. Bu kararnameye göre Türkiye'nin ancak 17 vilayetinde haşhaş ziraatına izin verilmiştir.

Ziraat Bankası teşkilatı vasıtasıyla üreticiden satın alınan afyonun ihracı ve dâhildeki ihtiyacın karşılanması ile bu müessese ilgilenmiştir. 1938 yılında afyon alımı, fiyat tespiti ve satışı 24 Haziran 1938 tarihli, 3491 sayılı kanuna göre kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne devredilmiştir. Bu kanuna göre afyondan elde edilecek olan maddelerin ihracı ile afyon alkaloidlerinin ithali tamamıyla Ofise ait olmuştur. Afyonun sadece iç ticareti serbest bırakılmıştır. Fakat iç ticarete nihai satış yeri mecburi olarak, Toprak Mahsulleri Ofisi'dir. Böylelikle, aracı tüccar üretici köylüden aldığı afyonu T.M.O'ne satmak mecburiyetinde bırakılmıştır. Fakat bu sistem tahmin fazlası afyonun, kaçak olarak aracı tüccarın elinde birikmesine de olanak sağlamıştır.

II. Dünya Savaşı esnasında afyon ve haşhaş yağı ihtiyaç ve isteğinin çok artması sebebiyle Bakanlar Kurulu'nun 16 Haziran 1945 tarih ve 3/2674 sayılı kararı ile haşhaş ziraatına müsaade edilen bölgeler genişletilmiş ve memleketimizin 35 vilayetinde, afyon veya tohum üretimi için, haşhaş ziraatı yapılmasına izin verilmiştir¹⁹.

1950 Mart ayında 5621 sayılı kanunla afyonun iç ticareti de yasaklanmıştır. Böylece köylü, elde ettiği afyonu doğrudan doğruya T.M.O'ne satmaya mecbur bırakılmıştır. Aracının ortadan kalkması ile afyonun kanun dışı birikmesi tamamen önlenmiştir.

18 Nisan 1951'de 5759 sayılı kanunla 5621 sayılı kanunun, afyonun iç ticaretini yasaklayan 6.maddesi değiştirilmiştir. Böylece, dış ticaret yine devlet kontrolüne alınmış, iç ticareti de tekrar serbest bırakılmıştır. Nihai satış yeri yine T.M.O idi. 1964'de Anadolu'da sadece 16 ilde haşhaş ekimi yapılmakta idi. 1966'da, gene sınırlardan 60 km içerde ekilme şartı ile, bu illerin sayısı 21'e çıkartıldı. 1967'de afyon eken il sayısı 18'e, 1968'de 11'e, 1969'da 9'a, 1970'de 7'e, 1971'de 4'e indirilmiştir²⁰.

Türkiye'de 1971 yılına kadar haşhaştan afyon üretimi yapılırken Türkiye'nin yasadışı uyuşturucunun kaynaklarından biri olarak suçlanması nedeni ile Türk Hükümeti bu suçlamaların doğru olmadığını kanıtlamak amacıyla ülkede haşhaş ekine 26.06.1971 tarih ve 7/2654 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile tamamen yasaklanmıştır.

1971'den 1974'e kadar süren bu yasak sırasında, Avrupa ve Amerika'ya yasadışı uyuşturucu girişi devam etmiş, üstelik diğer afyon üreten ülkelerin üretimlerinde artış gözlenmiş ve yeni haşhaş üreticisi ülkelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan bu yasak, önemli bir gelir kaynağından mahrum olan üreticiler üzerinde sosyal ve ekonomik olumsuzluklara yol açmıştır. Türkiye'de yaklaşık 1.5 milyon insan bu yasaktan etkilenmiştir²¹.

¹⁹ Prof.Dr.Turhan Baytop, *age*, 33, 153, 165

²⁰ Prof.Dr.Ayhan Songar, *age*, s.33-35

²¹ Güngör Uras, "Haşhaş Üretimi Devam Ediyor", *Milliyet*, 10 Temmuz 2005

Bütün bu faktörler gözönüne alınarak durumu tekrar gözden geçiren Türk Hükümeti, 01.07.1974 tarih ve 7/8522 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile 1974 sonbaharından itibaren ilaç hammaddesi ihtiyacının sağlanması ve geçimi büyük ölçüde haşhaş üretimine bağlı olan çiftçilerin yaşam koşullarının düzeltilmesi amacıyla haşhaş ekimi ve ham afyon üretimi 7 ilde (Afyon, Burdur, Isparta, Denizli, Kütahya ve Uşak illerinin tamamı ile Konya ilinin Akşehir, Beyşehir, Doğanhisar ve Ilgın ilçelerinde) serbest bırakılmış, daha sonra 06.12.1974 tarih ve 7/9204 sayılı kararname ile kaçağa kayma riski yüksek olan ve haşhaş kapsülünün çizilmesi ile elde edilen afyon üretimi yasaklanarak, daha güvenli bir yöntem olan çizilmemiş haşhaş kapsülü üretimine geçilmiştir.

Türkiye’de haşhaş tarımı, 03.04.1986 tarih ve 3298 sayılı Uyuşturucu Maddelerle İlgili Kanun ve 18.04.1988 tarih ve 88/12850 sayılı yönetmelik çerçevesinde yapılmaktadır. Söz konusu kanun ve yönetmelik ile yürütülmekte olan haşhaş ekiminin kontrolü, haşhaş kapsülü, ham afyon ve tıbbi üretimi, satın alınması, bunlardan uyuşturucu madde imalatı, yurt içinde satışı ve ihracı konularında, Bakanlar Kurulu’nun 13.04.1987 tarih ve 87/11703 sayılı kararıyla TMO Genel Müdürlüğü görevlendirilmiş olup, halen bu görev yürütülmektedir²².

T.M.O’nin 2012 Haşhaş Üretimi raporuna göre Türkiye’de 2011 yılında haşhaş ekim alanı 54.911 hektardır. 2011 sonbaharından itibaren Afyonkarahisar, Amasya, Burdur, Çorum, Denizli, Isparta, Kütahya, Tokat, Uşak illerinin tamamı ile Balıkesir ilinin Balya, Bigadiç, Dursunbey, İvrindi, Kepsut, Savaştepe, ve Sındırgı ilçeleri, Eskişehir ilinin Alpu, Beylikova, Çifteler, Günyüzü, Han, Mahmudiye, Mihalıççık, Seyitgazi ve Sivrihisar ilçeleri, Konya ilinin Ahırlı, Akören, Akşehir, Beyşehir, Derbent, Doğanhisar, Hüyük, Ilgın, Kadınhanı, Seydişehir, Tuzlukçu, Yalılıyük ve Yunak ilçeleri, Manisa ilinin Merkez, Demirci, Gördes, Köprübaşı, Kula, Sarıgöl ve Selendi ilçelerinde izin belgesi karşılığında haşhaş ekimi ve çizilmemiş haşhaş kapsülü üretimi serbesttir²³.

²² 2011 Yılı Haşhaş Raporu, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s.2 www.tmo.gov.tr/upload/document/raporlar/hashasraporu2012.pdf, 31.10.2012, 23.33

²³ 2011 Yılı Haşhaş Raporu, s.5,6

TÜRKİYE'DE HAŞHAŞ TARIMINA İZİN VERİLEN İLLER

Kaynak:TMO, Haşhaş Raporu 2011, s.8

Üretim

Türkiye afyon üretimine dair bilgilerimiz XIX.yy ortalarından itibaren başlamaktadır. Sandık miktarı (1 sandık yaklaşık olarak 70-75 kg.) olarak verilen bilgiler yıllara göre değişiklik göstermektedir. Bunun en önemli nedeni olumsuz mevsim şartlarının ürün miktarını etkilemesidir. 1855'de 2.143 sandık olan rekolte miktarı 1858'de hemen hemen yarıya 1.130 sandığa düşmüştür. 1859-1870 arası ortalama üretim 2000-3600 sandık arasında iken 1871'de 5.900 sandığa çıkmıştır. Ancak ertesi yıl üretim yine 2.000'lere gerilemiştir²⁴. 1877'de 9.500 sandık olan rekolte miktarı 1881'de yüzyılın en yüksek miktarına yani 11.000 sandığa ulaşmıştır. Ertesi yıl miktar yarıya yani 5700 sandığa gerilemiştir. 1893'e kadar üretim ortalama 5.000-7.500 sandık arasında olmuştur. 1893'de ise tekrar bir düşüş görülmektedir: 2.500 sandık. Bu düşüş uzun süreli olmamış ertesi yıl üretim miktarı normal seyrinde devam etmiştir. XX. yy başlarında 6.500(1901) sandık olan üretim miktarı bir sene sonra (1903) 1.250 sandığa, 1908'de en düşük miktarına yani 500 sandığa kadar gerilemiştir. 1909 ve 1910 senelerinde yıllık üretim tekrar artmıştır. 1911 'de ise rekolte 10.350 sandığa ulaşmıştır. Bundan sonraki yıllarda yıllık üretim ortalama 3.500-4.500 sandık arasında gerçekleşmiştir (Bakınız Tablo-I)²⁵.

1923 sonrasındaki afyon üretiminin miktarına baktığımızda yukarıda belirttiğimiz kararların neticesinde elde edilen ürün miktarında gözle görünür bir dalgalanma meydana gelmektedir. 1923-1929 arasındaki normal üretim (167.000 - 300.000 kilo arasında) 1930'da en yüksek seviyesine çıkmış (660.000 kilo) ve bu

²⁴ Prof.Dr. Jan Schmidt, **From Anatolia to Indonesia, Opium Trade and The Dutch Community of Izmir (1820-1940)**, İstanbul-1998, s.191

²⁵ H.Nezihi, **İhracat Maddelerimiz**,İzmir-1928 s.91 ; " 50 Yıllık Afyon İstihsalimiz " Ziraat ve Ticaret Gazetesi, nr:15, 12 Haziran 1924, s.236 ; Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara-1994, s.37 ; Şevket Süreyya Aydemir, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, Ankara-1931, s.40

tarihten sonra ekiminin ve ticaretinin sınırlandırılmasıyla ilgili alınan kararlar ürün miktarının hızla düşmesine ve dalgalanmasına neden olmuştur (Bakınız Tablo-II) ²⁶.

Ticareti

Afyon ticareti, mahalli ihtiyaca hitap eden bir iç ticaret maddesi olmayıp, hemen tamamen ihracata yönelmiş bir maddedir. Bunun neticesi olarak iç ticarete pek büyük bir yer tutmamaktadır. Ancak dış ticarete Osmanlı Devleti'nin XIX.yy süresince en önemli ihraç maddelerinden olan tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir ve ham ipekten sonra yedinci sırada afyon yer almaktadır ²⁷. Bu yüzyılda Anadolu'nun en büyük afyon pazarı imparatorluk içerisinde önemli bir ticaret limanına sahip olan İzmir şehridir. Çevre ve yakın illerinin gönderildiği İstanbul, bilhassa Anadolu-Bağdat hattının, Anadolu içlerine ilerlemesi ölçüsünde afyon ticaretinde İzmir'e ortak olmuştur. Yıllar geçtikçe bu ortaklık da kalmayıp, bilhassa, cumhuriyetin ilk on senesinden sonra tamamen İstanbul ön plana çıkmıştır.

Osmanlı dış ticaret istatistikleri 1878 yılında yayımlanmaya başladığı için XIX. yy başlarındaki afyon ihracatına ait resmi bilgilerden yoksun bulunuyoruz. Bu nedenle XIX. yy başlarına ait Osmanlı dış ticaretine ait bilgileri ticari ilişkiler içinde bulunduğu ülkelerin arşiv kaynaklarından veya Anadolu'ya gelen seyyahların eserlerinden bulmak yoluna gidilmiştir. Prof.Jan Schmidt'in *From Anatolia to Indonesia* adlı eserinde XIX. yy başlarından itibaren Anadolu'dan gerçekleştirilen afyon ihracatı verileri bu döneme ait yorumlamamızın temelini oluşturmaktadır. Prof.Schmidt'in Hollanda arşivlerine dayanarak verdiği bilgilere göre 1822 yılında Anadolu'dan 570 sandık afyon ihraç edilmiştir ²⁸. Bir yıl sonra bu miktar yaklaşık dört katına çıkarak 2.400 sandık olarak devam etmiştir. XIX. yy'ın ortasına kadar ihracat miktarları iniş çıkışlar göstermiştir. Bunda Tanzimat öncesinde ticareti kısıtlayıcı bir yöntem olarak uygulanan *yed-i vahid* usulünün etkisi olmuştur. Yed-i vahid önce afyonda uygulanmıştır. Daha sonra buna ipek, tahıl, pamuk, tiftik, yapağı ve zeytinyağı gibi ürünlerde eklenmiştir. Yed-i vahide tabi ürünün toplanması o yörenin ihtisap nazırına devredilir, O da bu işi alım satım için elinde mühürlü tezkeresi olan tüccara verirdi. Tüccar malın üretildiği yere giderek üreticiden malı atın alır, yöre merkezine getirir, vergisini öder ve sonra İstanbul'a sevk eder veya ihracı yasaklanmamışsa yabancı tüccara satardı. O yıllarda yed-i vahid mallarının fiyatlarının devlet tarafından düşük tutulması yüzünden üretimin büyük ölçüde düştüğü

²⁶ İstanbul Ticaret ve Zahir Borsası'nın 1933-43 Yılları Arasındaki Yıllıklar ; Prof.Dr.Turhan Baytop, **age**, s.71-72 ; Şevket Süreyya Aydemir, **age**, s.40 ; İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni, " **Ege Afyonculuğu** ," sayı:3 I .Teşrin 1935, s.2

²⁷ Prof.Dr.Donald Quartatert, " **Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme** " Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c:VI, İstanbul-1985, s.1556-1562

²⁸ Prof.Dr.Jan Schmidt, **age**, s.190

görülmektedir. Örneğin yıllık afyon üretimi 250.000 çeki iken*, yed-i vahid uygulandıktan sonra bu rakam 70.000-80.000 çekiye kadar düşmüştür²⁹.

Bu dönemdeki en yüksek ihracat 2.610 sandık ile 1848'de gerçekleşmiştir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ihraç miktarı ve dolayısıyla elde edilen gelir artmıştır. 1878'de 346.443 ton ihraç edilen afyondan 594.655 lira gelir elde edilmiştir. Yüzyılın sonuna kadar en fazla gelir 552.704 tona karşılık 958.469 lira ile 1881'de ve en fazla ihracat 559.669 ton ile 1885 yılında sağlanmıştır. XX.yy başlarında ise en az satış 104.471 ton ile 1907'de, en çok satış 692.466 ton ile 1913 yılında gerçekleşmiştir³⁰. En fazla gelir ise 1.095.290 lira ile 1910'da sağlanmıştır³¹. Osmanlı Devleti'nin genel ihracatı içinde afyon ihracatı yüzde olarak 1878'de % 7.1, 1881'de % 8.5, 1885'de %7.5, 1890'da % 5.5, 1896'da % 5.1 1900'de % 5.8 ve 1910'da % 5.0 'lik gibi önemli oranlar tutmaktadır³². (Bakınız Tablo-III)

Türkiye afyonlarının alıcıları olan ülkeler arasında ilk sırayı İngiltere almaktadır. Daha sonra Almanya, Amerika, Fransa, Hollanda, Avusturya-Macaristan, İtalya, Romanya, Japonya, Yunanistan, Mısır, Rusya, Belçika, Lehistan, İsveç, Danimarka gibi dünyanın pek çok ülkesine ihraç edilmiştir.

1860-1862 arasında İngiltere'ye yapılan ihracatın % 5.4'ü, 1880-1882 arasında % 8.3, 1900-1902 arasında % 4.5'i ve 1910-1912 arasında % 5.0'ini afyon oluşturmaktadır. 1880-1882 arasında Amerika ile yapılan ihracatın % 22.7 gibi önemli bir kısmını afyon sağlamıştır³³.

Lewis Farley, *The Resources of Turkey* adlı eserinde 1857'de İzmir Limanı'ndan İngiltere, Amerika ve Çin'e 266.3821 £ değerinde 3271 sandık afyon gönderildiğini kaydetmektedir. Yine Farley'e göre Türkiye'den 1858'de Fransa'ya 5734 kg., İngiltere'ye 90.397 kg., 1859'da Fransa'ya 7.188 kg., İngiltere'ye 136.695 kg., 1860'da Fransa'ya 10.561 kg., İngiltere'ye 195.360 kg. afyon ihraç edilmiştir. İhraç miktarlarında her sene gözle görülür bir artış olmuştur³⁴.

Aynı yıl için Hyde Clarke'de *Report on the Traffic of Smyrne* adlı eserinde İzmir Limanı'ndan yapılan afyon ihraç değerinin 200.000 £ olarak göstermektedir³⁵. 1862'de Fransa'ya 8.381 kg. ve İngiltere'ye 96.587 kg. afyon ihraç edilmiştir³⁶. Vital Cuinette 1891'de İzmir Limanı'ndan 2346 sandık afyon ihraç edildiğini ve bunun değerinin 3.988.200 Frank olduğunu yazmaktadır. Cuinet afyonların Almanya, Amerika, İngiltere, Avusturya, Belçika, İspanya, Mısır, Fransa, Yunanistan, Hollanda, İtalya,

* Çeki=4 Kantar=176 Kıyye= 225,978 kg

²⁹ Melih Gürsoy, **Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz**, İzmir-1993, s.108-109

³⁰ Celal Aybar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913**, Ankara-1939, s.62 ; Vedat Eldem, **age**, s.119

³¹ H.Zeki, **age**, s.66 ; Celal Aybar, **age**, s.62

³² Celal Aybar, **age**, s.73

³³ Şevket Pamuk, **XIX.yy Osmanlı Dış Ticareti** , Ankara-1995, s.62, 64

³⁴ Lewis Farley, **The Resources of Turkey**, London-1863, s.45

³⁵ Hyde Clarke, **Report on the Traffic of Smyrne with Statistics of Trade** , London-1860

³⁶ M.B.C Collas, **Turquie 1864** , Paris-1864, s.221

Rusya, Portekiz ve Romanya tarafından alındığını da kaydetmektedir. Bu devletler arasında en fazla miktar Amerika tarafından alınmıştır³⁷.

XX. yy başlarında İzmir Limanı'ndan yapılan afyon ihracatında ilk sırayı %77'lik pay ile İngiltere almaktadır. İngiltere'yi Hollanda ve Fransa izlemektedir. En düşük pay ise Romanya'ya aittir³⁸ (Bakınız Tablo-IV) .

1911'de Türkiye ihracatında % 4.99 ile 4.sırada³⁹ yer alan afyon ticaretine ait bundan sonraki yıllara ait rakamsal bilgilerimiz araya savaşların girmesi nedeniyle azalmaktadır.

XIX. yy. afyonun satış fiyatlarına bakacak olursak oldukça yüksek ücretlere satıldığını görmekteyiz. Ortalama 140-165 kuruşa satılan afyonlar kimi zaman 200 kuruşa kadar alıcı bulabilmektedir⁴⁰. XX.yy başlarındaki durum ise yaklaşık olarak aynı cereyan etmiştir. Bir ara 1911-12 yılında 249 kuruşa kadar çıkmıştır⁴¹.

Cumhuriyet Türkiye'sinde de afyon ihracat maddeleri arasındaki önemini devam ettirmektedir. İlk on yıllık dönemde ihraç edilen afyon miktarlarına bakıldığı zaman 1933 yılına kadar normal devam eden ihracatın 1933'den itibaren hızlı bir düşüşe geçtiğini görmekteyiz. 1933'de 3.237.532 lira değerinde 430.000 kilo afyon ihracatına karşılık 1934'de rakam birden 360.812 lira değerinde 42.000 kiloya gerilemiştir. Bu düşüşün nedeni yukarıda bahsettiğimiz afyon ekim ve ziraatının devlet kontrolüne alınarak sınırlamalar getirilmesidir. Bundan sonraki yıllarda durum alınan kararlara bağlı olarak dalgalı bir grafik çizmektedir (Bakınız Tablo-V).⁴²

Sonuç olarak şunu kesinlikle söylebiliriz ki, *Türkiye afyonu*, kalite itibarıyla dünya pazarının aranılan mallarından birisi olarak XIX ve XX.yy'da Türkiye'nin en önemli dört-beş ihracaat maddesi arasında haklı yerini almıştır.

³⁷ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative*, Paris-1894

³⁸ İzmir Ticaret Odası, *İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası İhracat ve İthalat İstatistikleri 1900-1908*, 1900-1908, İzmir

³⁹ Dr. Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir-1974, s.103

⁴⁰ **İZMİR Gazetesi 23 Nisan 1293**

⁴¹ Vedat Eldem, *age*, s.132

⁴² İstanbul Ticaret ve Zahir Borsası'nın 1933-1943 yılları arasında yayınladığı yıllıklar ; Prof.Dr. Turhan Baytop, *age*, s.166 ; İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni, " **Ege Afyonculuğu** " sayı:3, I Teşrin 1935, s.2

TABLO-I
ANADOLUNUN 50 YILLIK AFYON ÜRETİMİ
(1874-1923)

SENE	MİKTAR (SANDIK)	SENE	MİKTAR (SANDIK)
1874	2.400	1898	3.000
1875	3.600	1899	6.600
1876	3.200	1900	8.500
1877	9.500	1901	6.500
1878	6.000	1903	3.500
1879	4.400	1904	1.250
1880	2.800	1905	2.900
1881	11.000	1906	5.000
1882	5.700	1908	500
1884	5.000	1909	3.000
1885	7.000	1910	7.000
1886	7.500	1911	10.350
1887	2.000	1912	6.500
1888	7.500	1914	4.300
1889	5.500	1915	3.800
1890	6.000	1916	4.000
1891	7.500	1917	4.000
1892	5.500	1918	4.500
1893	2.500	1919	4.000
1894	4.800	1920	3.700
1895	8.300	1921	3.200
1896	5.000	1922	3.500
1897	8.500	1923	2.200

Kaynak: "50 Yıllık Afyon İstihsalimiz", Ziraat ve Ticaret Gazetesi,
Nr:15, 12 Haziran 1924

TABLO-II
TÜRKİYE'NİN AFYON ÜRETİMİ(1923-1972)

SENE	MİKTAR(kg)	SENE	MİKTAR(kg)
1923	167.000	1940	223.000
1924	228.000	1941	245.000
1925	342.000	1942	289.000
1926	315.000	1943	285.000
1927	112.000	1960	368.000
1928	330.000	1961	202.000
1929	190.000	1962	300.000
1930	660.000	1963	265.000
1931	430.000	1964	85.000
1932	123.000	1965	83.000
1933	313.000	1966	130.000
1934	244.000	1967	90.000
1935	220.000	1968	125.000
1936	222.000	1969	127.000
1937	266.000	1970	60.000
1938	246.000	1971	148.800
1939	262.000	1972	74.700

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası'nın 1933-43 Yılları Arasındaki Yıllıklar ; Prof.Dr.Turhan Baytop, **age**, s.71-72 ; Şevket Süreyya Aydemir, **age**, s.40 ; İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni, " **Ege Afyonculuğu** ," sayı:3 I .Teşrin 1935, s.2

TABLO-III

ANADOLU'DAN AFYON İHRACATININ KIYMETİ(OL) VE TOPLAM İHRACAT İÇERİSİNDEKİ YERİ (1878-1913)

1878	594.655	7,1	1893	540.474	4,1
1879	701.586	8,0	1894	615.275	4,5
1880	447.618	5,3	1895	752.124	4,8
1881	958.469	8,5	1896	785.046	5,1
1882	511.200	4,7	1897	550.787	3,7
1883	781.207	6,3	1898	630.180	4,7
1884	588.247	4,6	1899	764.758	4,9
1885	901.999	7,5	1900	869.463	5,8
1886	798.181	6,3	1905	729.178	3,7
1887	423.937	3,7	1907	163.918	0,9
1888	804.311	5,9	1908	380.346	2,0
1889	629.385	4,1	1909	478.872	2,6
1890	703.481	5,5	1910	1.095.290	5,0
1891	840.591	5,5	1911	761.972	3,1
1892	698.335	4,5	1913	802.689	3,7

Kaynak: Celal Aybar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913, Ankara-1939, s.62

TABLO-IV

1900-1908 YULLARI ARASINDA İZMİR LİMANI'NDAN YAPILAN AFYON İHRACATI MİKTARININ DEVLETLERE GÖRE DAĞILIMI

ÜLKE	MİKTAR(KG)
İNGİLTERE	1.435.264
İTALYA	15.657
ALMANYA	76.368
RUSYA	2.949
BELÇİKA	13.296
AVUSTURYA	49.775
AMERİKA	42.799
ROMANYA	86
FRANSA	112.618
BULGARİSTAN	301

Kaynak: İzmir Ticaret Odası, İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası İhracat ve İthalat İstatistikleri 1900-1908, 1900-1908, İzmir

TABLO-V

1923-1961 ARASINDA TÜRKİYE'NİN İHRAÇ ETTİĞİ AFYON MİKTARI

SENE	MİKTAR(KG)	SENE	MİKTAR(KG)
1923	328.000	1943	153.000
1924	203.000	1944	88.000
1925	266.000	1945	162.000
1926	364.000	1946	177.000
1927	268.000	1947	234.000
1928	314.000	1948	212.000
1929	368.000	1949	197.000
1930	272.000	1950	213.000
1931	351.000	1951	206.617
1932	240.000	1952	177.145
1933	430.000	1953	149.430
1934	42.000	1954	204.889
1935	110.000	1955	291.735
1936	197.000	1956	276.742
1937	193.642	1957	181.270
1938	112.000	1958	183.300
1939	341.828	1959	165.325
1940	327.000	1960	108.920
1941	199.000	1961	64.227
1942	216.000		

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası'nın 1933-1943 yılları arasında yayınladığı yıllıklar; Prof.Dr. Turhan Baytop, **age**, s.166

KAYNAKÇA

Rapor:

2011 Yılı Haşhaş Raporu, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, Ankara,2012,s..2
www.tmo.gov.tr/upload/document/raporlar/hashasraporu2012.pdf,
 31.10.2012, 23.33

Sürelî Yayın:

AYBAR, Celal, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913**, Ankara-1939

- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, Ankara-1931
- BAYKARA, Tuncer, **İzmir Şehri ve Tarihi**, İzmir-1974
- BAYTOP, Turhan, **Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri**, İstanbul-1963
- CLARKE, Hyde, **Report on the Traffic of Smyrne with Statistics of Trade**, London-1860
- COLLAS, M.B.C , **Turquie 1864** , Paris-1864, s.221
- CUINET, Vital, **La Turquie D'Asie Geographie Administrative** , Paris-1894
- ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara-1994
- FARLEY, Lewis, **The Resources of Turkey**, London-1863, s.45
- GÜRSOY, Melih, **Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz**, İzmir-1993, s.108-109
- HİKMET, Mehmet, **Coğrafya-yı Umrani** , İstanbul-1312
- Hüseyin, **Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası**, İstanbul-1303
- İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası'nın 1933-43 Yılları Arasındaki Yıllıkları
- İzmir Ticaret Odası, **İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası İhracat ve İthalat İstatistikleri 1900-1908**, 1900-1908, İzmir
- İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1926
- Kamran Şerif, **Türkiye'de ve Dünya'da Afyon**, İktisat Vekaleti, Uyuşturucu Maddeler İnhisarı, Basım Yılı Yok, s.46

Kitap

- Nevsal-i İktisat, İzmir-1323
- NEZİHİ, H., **İhracat Maddelerimiz**, İzmir-1928 s.91 ;
- Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, 1323
- PAMUK, Şevket, **XIX.yy Osmanlı Dış Ticareti** , Ankara-1995, s.62, 64
- SADİ, H., **İktisadi Coğrafya**, İstanbul-1926
- SCHMIDT, Jan, **From Anatolia to Indonesia, Opium Trade and The Dutch Community of Izmir (1820-1940)**, İstanbul-1998, s.191
- SONGAR, Ayhan, **Haşhaş Meselesi ve Türkiye**, İstanbul-1974
- ZEKİ, H., **Mıntıkamızın Kitabı**, TC İzmir Ticaret ve Sanayi Odası , İzmir-1930
- Ziraat ve Ticaret Gazetesi, 1924

Makale

- " Ege Afyonculuğu ", İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni, sayı:3 I .Teşrin 1935, s.2
- "50 Yıllık Afyon İstihsalimiz" Ziraat ve Ticaret Gazetesi, nr:15, 12 Haziran 1924, s.236
- "Afyon Mahsulü ve İleride Piyasanın Hali", Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, nr:6, 27 Mayıs 1323, s.72-73
- "Afyon Ziraat ve Ticareti / Afyonlarımızın Islahı", Ziraat ve Ticaret Gazetesi , nr:14, 5 Haziran 1924, s.220
- "Afyon" İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kasım 1926, s.681
- "Afyon" İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kasım 1926, s.680
- "Afyon" İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kasım 1926, s.681
- "Afyonlarımız" İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Mart 1926, s.153
- "Afyonlarımız", İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Mart 1926, s.153
- "Haşhaş Ziraatı ve Afyon Ticareti" Ziraat ve Ticaret Gazetesi, nr:27, 6 Teşrinsani 1924, s.395
- "Haşhaş Ziraatı ve Afyon Ticareti", Ziraat ve Ticaret Gazetesi, 6 Teşrinsani 1924, nr:27, s.295-297
- AKÇİÇEK, Eren, "Anadolu Tıp Tarihinde ve Halk Hekimliğinde Haşhaş " Eren'ce, Halk Bilim Yazıları, İzmir-1997, s.142-143
- GÜMÜŞÇÜ, Ahmet - GÜMÜŞÇÜ, Osman, "Türkiye'de Haşhaş ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı" , A.Ü, Türkiye Coğrafya Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sayı:6, Ankara, 1996, s.123-148
- KADIOĞLU, Yahya, "Uşak'ta Haşhaş Tarımının Coğrafi Özellikleri", Doğu Coğrafya Dergisi, sayı:18, Temmuz 2007, s.165-186
- QUARTATERT, Donald, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c:VI, İstanbul-1985, s.1556-1562
- URAS, Güngör, "Haşhaş Üretimi Devam Ediyor", Milliyet, 10 Temmuz 2005